

SALTUK-NÂME'NİN TÜRK KÜLTÜR TARİHİ BAKIMINDAN ÖNEMİ

• Kemal YÜCE

Ebu Müslimnâme, Battalnâme, Danişmendnâme ve Saltuknâme gibi eserler Türklerin Anadolu ve Rumeliye yerleşmelerini anlatan şekil bakımından destan olmamakla beraber ruh bakımından destanî özellikler taşıyan eserlerdendir. Bu eserler 1. tarihî 2. siyasî 3. sosyal 4. destanî vb. gibi birçok yönlerden ele alınıp incelenebilir. *Saltuknâme*'yi burada destanî açıdan ele alıp inceleyeceğiz. Zira *Saltuknâme*'de eski destan gelenekleri, kahramanları İslamî bir kisve altında anlatılmaktadır. Yukarıda adını zikrettiğimiz kahramanlar değişik zamanlarda değişik Türk toplulukların başkanları olarak karşımıza çıkmalarına rağmen Anadolunun üç ayrı bölgesini merkez edinmişlerdir. Battal Gazi Malatya, Danişment Gazi Sivas ve Tokat, Sarı Saltuk ise Sinoptan hareket eder. Bunlar içerisinde en geniş coğrafî saha Sarı Saltuk'a aittir. Bunlar Anadolu Rumeli Kırım ve Türkistan'dır. *Saltuknâme*'de bunların dışında Mısır Afrika Hindistan gibi başka yer isimlerinden de bahsedilmektedir. Zira bu destan Türklerin kurmuş olduğu en büyük devletlerden biri zamanında teşekkül etmiştir.

Bu destanın dışında Sarı Saltuk'un 1. Anadolu'da (Sinop ve Amasya civarında) 2. Rumelide (Romanya Besarabya'da) 3. Kırım'da (Sudak ve civarında) yaşadığı tarihi bilgilerle de doğrulanmaktadır.

Tıpkı coğrafî sahada olduğu gibi zaman bakımından da bu destan Sarı Saltuk'un hayatı ile sınırlı değildir. Gerek Sarı Saltuk'tan çok önce yaşamış kahramanlar gerekse daha sonraki tarihlerde yaşayan bazı şahsiyetler ve tarihî olaylar *Saltuknâme* içerisinde bütünleşmiştir.

Bu kadar geniş bir zaman ve saha üzerinde yayılmış bir destanda kültür tabakalaşmalarının olacağı pek tabiidir. Destanlar eski bir harabe üzerinde muhtelif tabakalar hâlinde inşa edilmiş şehirlere benzerler. Şehir harabelerinde bu tabakalaşma muntazam olarak görüldüğü halde destanlarda bu tarihî sıra alt üst olmuşken alt tabaka ile en üst tabaka birbirine karışmıştır. *Saltuknâme*'de bu tabakalaşma vakalarda yer ve şahıs isimlerinde açıkça görülmektedir. Türk destan geleneği bu çeşitli vaka ve şahısları bir araya getirmede

bir sentez ve âdeta bir çimento görevi üstlenmektedir. Eğer *Saltuknâme*'deki bu tabakaları birbirinden ayırır ve onları bir arada tutan harcı yani efsanevî unsurları ayıklarsak birçok tarihî vakayı da ortaya çıkarmış oluruz.

Gerçekten de birçok araştırmacı *Saltuknâme*'deki farklı devrelere ait olaylardan söz etmektedirler. Bu devirler 1. Türklerin Anadolu'ya gelmeden önceki hayatları Evliya Çelebi'ye göre Sarı Saltuk Buharalıdır. 2. Türklerin Anadolu'ya ilk gelişleri a) Selçuklular b) Beylikler dönemi 3. Osmanlı İmparatorluğu dönemidir.

Görüldüğü gibi bütün bu olaylar Sarı Saltuk'un hayatı ile de sınırlı değildir. Destan anlatıcısı tekniği ile araya sokulmuş birçok fantastik hikâyeler bu eseri Türklerin menkabevî tarihi hâline getirmiştir.

Saltuknâme'deki fantastik olaylar o kadar çoktur ki olağanüstü hayvanlardan büyümlü bitkiler ve sihirli eşyalara kadar çok geniş bir alanı kapsayan bu unsurları burada saymak bu bildirinin sınırlarını çok aşar. Ancak *Saltukname* yazarı *Battalname*'yi model olarak alması sebebi ile burada, yer altındaki yılanlar ülkesini, Hindistan'daki Ak Fili, olağanüstü atları, it başlı uluslar efsanesini ve Türk dünyasının meşhur efsanevî kuşları Zümrüd-ü Anka ve Karakartal'ı ağzından alevler çıkaran dev mitolojik kuşları ve insanların atası ağaçları ve nihayet Türklerin millî hayatlarının sembolü hâline gelmiş ok, yay, kılıç, alem, sancak, tuğ gibi eşyaları bildirmekle yetineceğiz.

Bunlar destandaki tarihi olayları bir araya getiren onları bir pota içerisinde eriten kahramanları gerçek hayatlarından uzaklaştırarak onları olağanüstü kişilikler hâline sokan unsurlardır.

Saltuknâme aynı zamanda Türkiye dışındaki Türklerin kültür hayatı için de bir kaynak durumundadır. Tarihlerin kısaca bahsettikleri ve teferruata girmedikleri Kırım Türkleri Selçuklu ve Mısır ilişkileri konusunda epeyce ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Bunlar 1. Kuzeyde yaşayan Kırım ve Kıpçak Türklerinin İslâmlaşması 2. Ahi gazi ve şeyhler arasındaki işbirliği, bunların dinî ve kültürel faaliyetleri 3. Mısır, Selçuklu, Kırım Türkleri ve Moğollar arasındaki antlaşmalardır.

M. 1263 yılında Sarı Saltuk ile 12000 göçerevli Türkmen ailesi (ki bunların çoğunluğu çepnilerdir) Karadenizden Kırım ve Dobrucaya göç etmişlerdir. Bu tarihlerde Kırım Hanı Berke Han ile Tatar Hanı Şehzade Nogay birlik olup İlhanlı Hülagü Han'a karşı birleşip İslâmiyet için mücadele etmişlerdir. Tarihlerin kısaca bahsettiği bu mücadele hakkında *Saltuknâme*'de ayrıntılı olarak bilgi bulunmaktadır. Bu eserde Berke Han ve Nogay'ın Hülagüye karşı zafer kazanması İslâmiyetin zaferi olarak yorumlanmaktadır. Bu müca-

delede Berke Han'a Sarı Saltuk'un dışında Horasandan Anadoludan başka bir çok derviş gazinin de yardımı geldiğini anlıyoruz. Tabiatıyla bunlar sadece savaşmak için değil İslâmiyetin yayılması ve Türk kültür birliğinin sağlanmasında da büyük görevler üstlenmişlerdir. Zeki Velidi Togan bu dervişler arasında Azerbaycan'dan Erdebil Şeyhî Safiyuddin Erdebili'nin kendi müritleri ile birlikte Deşt-i Kıpçak ve Kırım'a gittiğini söylüyor (Zeki Velidi Togan Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981 s. 267)

Saltuknâme'de Sarı Saltukla Nogay'ın görüşmesi konusunda "Meğer kim Han ulu gazada kendü bizzat Şerifle musahabet itmişti" denilerek Sarı Saltuk'un Kazvin, Şirvan, Demirkapı ve Ejderhan gibi yol güzergâhlarından geçtiği de belirtilmektedir.

II. İzzettin Keykavus Bizans tarafından bir komplo sonucu Aynos kalesinde hapsedilince onun kurtarılması için yine Berke Han, Şehzade Nogay ve Sarı Saltuk'un iş birliğini görüyoruz. Sonra İzzettin Keykavus Altın Orda'nın merkezi Saray şehrinde 14 sene yaşamış ve Berke Hanın kızı Urbay Hatunla evlenmiştir. Bu müddet içerisinde Sarı Saltuk Kırım Dobruca'da İslâmlaştırma faaliyetleri ile meşgul olmuştur.

Saltuknâme'de zamanının Türk-İslâm devletlerinin sosyal teşkilâtları arasında iş birliği yapıldığına dair bilgiler mevcuttur. Kırım Hanı Berke Hanın Mısıra gelen elçileri Memluk Sultanı Baybars tarafından ahilik teşkilatına alınmıştır. (Z. Velidi Togan age, s. 267) Yine II. İzzettin'in kurtarılmasında Ahi Frengi adlı ihtida etmiş bir Hristiyanın arabuluculukta büyük bir rol üstlendiği görülmektedir. (H. Akalın, II, s. 192)

Sarı Saltuk M. 1300 yıllarına doğru ölür. Şehzade Nogay'ın önce Toktagu Han tarafından mağlup edilip ve ardından bir Rus askeri tarafından öldürülünce bütün bu gelişmeler durdu. *Saltuknâme*'de anlatıldığı gibi "Küffar galebe çaldı". Müslümanların bir kısmı Bizansa iltica etti. Bir kısmı Anadoluya geçti. Hatta bir kısmı da Hristiyan oldu. Bunların bir kısmı da Sarı Saltuk'un halifesi Halil Ece ile birlikte Karesi iline yani bu günkü Balıkesir yöresine göç ettiler.

Sarı Saltuk'un dağılan mürid ve halifelerinden Barak Baba İlhanlı sarayına gelerek önce Gazan Han'ın sonra da Olcayto'nun maiyetine girmiştir. Barak Baba bir rivayete göre Tokatlı başka bir rivayete göre de II. İzzettin Keykavus'un Bizansta kalıp Hristiyanlaşan oğludur. (Z. Velidi, age., s. 270).

Bu dervişlerin dinî tasavvufi faaliyetlerinin yanı sıra kültür ve edebiyatla da ilgilendikleri Yunus Emre gibi mutasavvıf bir şairin:

Yunus'a Taptuktan oldu hem Barak'tan Saltuk'a

Bu nasib çün cuş kıldı ben nice pinhan olam

beytinde görüldüğü gibi aynı kültür dairesi içerisinde yer aldıkları muhakkaktır.

Saltuknâme'de adı geçen diğer sufi büyükleri şunlardır: Kutbettin Haydar, Hacı Bektaş-ı Velî, Karaca Ahmet, Taptuk Emre Seyyid Mahmut Hayranî, Fakih Ahmet, Mevlâna Celaleddin Rumî, Seyyid Cemal Kalender hatta Nasrettin Hoca'dır.

Anadolu'da da şöhret sahibi olan İshak Kazerunî'nin türbesini Sarı Saltuk bizzat Kazerun'da ziyaret etmiştir. Onun müritlerinden Kemal Ata ve Kara Davut'un şöhreti IV. asırda Türk dünyasında devam etmekteydi. Burada ünü asırlarca yaşayan Abdal Murat'da onun mürididir. Sarı Saltuk birçok mukaddes emanetlere de sahiptir. Hz. Peygamberin kılıcı Ebu Bekir'in asası, Ömer'in tıraşı, Osman'ın kamçısı hep ondadır. Sarı Saltuk sağlığında diğer Türk ülkelerine seyahat etmelerini tavsiye etmiş buraların İslâm diyarı olacağını keramet kuvveti ile öğrenmiş ve dervişlere müjdelemiştir. Cihad ile geçen uzun bir ömürden sonra şehid olarak ölmüş ve kendi vasiyeti üzerine evvelden hazırlanmış olan muhtelif tabutları muhtelif yerlere defn olunmuştur. Onun birçok mezarının olması işte bundandır. (Fuat Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihi'nin yerli Kaynakları," TTK Belleteni C. 7 S. 27, s. 435).

Sarı Saltuk çeşitli Türk ve Müslüman dervişleri arasındaki işbirliğinin kurulmasına gayret gösterdiği gibi Türk boyları arasında da birlik kurmaya çalışmaktadır. Dede Korkut Destanları üzerinde inceleme yapan Orhan Şaik Gökyay, *Saltuknâme*'deki "Ertuğrul Oğlu Alp Osman'ın gazalarını ve Şerif'in ana himmetlerini ve oğul idüdüğünü ve nesepte dahı hem asıl idüğüünü İshak Peygamber oğlu "İs aslıdandır ve Korkut Ata'nın oğlanlarıdır sulb itikatli Oğuzlardur, Türk-i sadık bunlardur." şeklindeki Korkut Ata'ya ait kaydın diğer kaynaklarda bulunmadığını, *Saltuk-nâme*'de Türk boyları meselesine farklı şekilde yaklaşıldığını söylüyor. (Orhan Şaik Dedem Korkut'un Kitabı, MEB, İst. 1973, LXXI-LXXII) Ancak aynı anlayışın Dede Korkut Kitabında da var olduğunu görüyoruz: "Korkut Ata ayıttı: Ahır zamanda hanlık gerü Kayıya değe kimesne ellerinden almaya ahır zaman olup kıyamat kopunca. Bu dedüğü Osman neslidür işte sürilideyorır." (ages. LXVII). *Saltuknâme*'de de Alp Osman övülür ve Onun geleceği müjdelenir. Bu eserde "Şerif hazreti (Sarı Saltuk) Osman'ın devletlü ve sadetlü başını yirden getirüp oğul deyü iki gözinden öpdi. Dahı yanına alup nasihatler idüüp -Oğul Hak Teala sana ve nesline saadet ve devlet ve izzet rûzi itmiştir." şeklindeki cümlelerle Osman Bey övülür. Sarı Saltuk'un etrafındaki halk "Server bu boy beği gazi yigittür, padişah değıldür kim siz buna şahane nasihat idersüz" gibi sözlerle hayretlerini dile getirirler. Bu rivayet aynı zamanda Oğuz Han'a da nisbet edilmektedir. Dede Korkuttan bahseden Edirneli Ruhi şöyle de-

mektedir: “Kadimü’z-zamanda Türkmen kabaili beyninde Korkut Ata nam bir ehl-i hal aziz vardı. Bir gün buyurdu ki saltanat akibet Oğuz Han’ın vasiyeti üzre Oğlu Kayhan evladına nakl idüp ilâ âhiri’z-zaman berdevam olur.” (age s. LVIII) Netice olarak Türk boyları ne kadar çok ve farklılık gösterir, ne kadar fazla olursa olsun *Saltuk-nâme*’nin bu unsurları milli bir ülkü etrafında birleştirmek gayesi güttüğünü söyleyebiliriz. Dikkate değer bir başka nokta da henüz Osmanlı devletinin kurulmadığı bir dönemde Sarı Saltuk bütün Türk ülkelerini kucaklamaktadır. “Şerif Saltık rivayet eder: “Çok melikler gördüm ve sultanlar temaşa ettüm. İlla bu iki melik gibi görmedim. Anun biri Hitay ve Türkistan padişahı idi”dir. Bir rivayet daha iderler kim Kıpçak meliki daha büyük beğ idi. Amma bu Melik-i Türkistan gördüm. Bunun ili ve leşkeri ve beği çok ve (bunun kadar) cenkçi görmedim. (H. Akalın, II, s. 60).

Saltukname’de diğer birleştirici bir unsur İslâmiyettir. Bu sebeple İslâmî inanışlara uymayan bazı eski Türk âdet ve gelenekleri bu eserde yerilmektedir. Kaynağı ve hangi millete ait olduğu pek bilinmeyen insan kurban etmek ve onun ödünden ilaç yapmak âdeti şöyle zikredilmektedir. “Sarı Saltuk azm-ı Türkistan idup gitdiler, ol Tatar kavmi içinde gezdiler, bir halka uğradılar kim anlarun bir garip adetleri varmış “Karnun yarıp ciğerinden ödin çıkarıp alurlar. Ol kişi yıldız görse hemen can verirdi. Pes ol ödi saklarlardı. Kaçan bir uzak sefer eyleseler, yelmekten atları tursa ol ödin suyundan ol atın gözine burnuna koyarlardı. Girü dinç olurdu” (H. Akalın, II, s. 134). *Saltuknâme*’deki bu kayıttın bir derleme hatası olduğunu sanıyoruz. Zira eski Şamanizm törenlerinde insan değil hayvan kurban edilirdi. Abdulkadir İnan Şamanizm törenlerinde uygulanan bu kurban âdetini şöyle anlatmaktadır: “Eski şamanizm törenlerinde kurbanlık hayvan karnı yarılmak ciğerleri çıkarılmak suretiyle öldürülürdü.” (Abdulkadir İnan Manas Destanı, Ankara, 1985, s. 217). Altaylı şamanistlerde kurbanlık hayvanı böyle öldürmek son yıllara kadar devam etmiştir. Manas Destanında da bu âdet görülüyor:

“Ak türbeye varalım
Ak boz kısrak yaralım
Han Manasın ruhunu
Alkışımı alalım” (age. s.217)

Bu türden İslâmiyete aykırı olan, dışlanan âdetlerin yanı sıra İslâmiyetle birleşen eski Türk âdetlerini de görüyoruz. Meselâ Türk mefkûresinin ve zafer müntehasının bir sembolü olan Kızıl Elma *Saltuk-nâme*’de İslâmî bir renk almıştır. Eski Türk mefkûresinde altından yapılmış kutlu bir elma olarak bilinen “Kızıl Elma”ya ilave olarak *Saltuk-nâme*’de İslâmiyetle beraber

giren İsa'nın tacı Davud'un Zer'i ve Musa'nın asası da bulunmaktadır. Burada *Saltuknâme*'deki "şak u garb, şimal u cenub, dünyanın dört kûşesi, berru bahr" gibi sözlerden anlaşıldığına göre Kızıl Elma'nın cihangirlik fikri ile çok yakında münasebeti vardır. M. Kaplan, "Dede Korkut kahramanlarında cihangirlik ihtirası yoktur. Kanaatımca bu onların kendileri kadar kuvvetli düşmanlarla karşılaşmış bulunmalarından ileri geliyor" demektedir. Halbuki Oğuz Kağan Sarı Saltuk gibi "Ben Uygurların kağanıyım ve yer yüzünün dört köşesinin kağanı olsam gerektir" diyor. *Oğuz Kağan* destanında kuvvetli bir şekilde gördüğümüz "cihangirlik fikri" Dede Korkut hikâyelerinde duraklıyor. Ancak bu ihtiras *Saltuk-nâme*'de görüldüğü gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselme devrine doğru "Kızıl Elma" ülküsü ile yeniden canlanıyor. Tabii bu sefer Hz. Muhammed ve İslâm düşüncesiyle kaynaşarak bu ülkü yeni bir kudsîyyet kazanıyor Ebu Müslim-nâme, Danişmend-nâme ve Battal-nâme'de rastlayamadığımız bu motif, belki de Osmanlıların Balkanlarda kuvvetli dönemlerine rastladığı için tekrar ortaya çıkmaktadır. Bu *Saltuk-nâme*'nin eski Türk kültürü ile bağımlı gösteren en güzel örnektir.